

ALADIN HUSIĆ
(Sarajevo)

DEMOGRAFSKE PRILIKE U SREDNJODALMATINSKOM ZALEĐU POČETKOM 16. STOLJEĆA

U razmatranju različitih povijesnih problema srednjodalmatinskog područja nužno se nameće pitanje koje se pokušavalo riješiti shodno smjernicama koje su davali određeni izvori, a to je da li je uspostavom osmanske vlasti prostor srednje Dalmacije devastiran i depopuliran u mjeri u kojoj barem do sada u historijskoj literaturi postoje naznake i u kojoj to dosadašnji znanstveni rezultati govore, te koliko je i kako tekao proces rekolonizacije. Naravno, ti rezultati, nastali na osnovu izvora različite vrste, ponekad s naglašenim osloncem na neke izvještaje, prema novijim nagovještajima ali i novijim izvornim pokazateljima, moraju doživjeti stanovito redefiniranje. U rezultatima tih istraživanja evidentna je izvjesna "zavedenost" pojedinim izvorima, a jednostrano promatranje nije moglo polučiti rezultat koji bi nas približio historijskoj realnosti. Osmanistička istraživanja uglavnom su bila parcijalna i više usmjerena na poznije razdoblje, a raniji period, dakle prve godine osmanske vladavine, usljed nedostatka dovoljnih pokazatelja ostao je nepotpun.¹ To razdoblje je utoliko važnije što predstavlja vjerodostojniju sliku stanja neposredno poslije uspostave osmanske vlasti. Što je vremensko polazište promatranja poznije, to je predstava o nekim pitanjima i pojavama dalje od stvarnog toka zbivanja. Novije i znatno cjelovitije istraživanje Kornelije Jurin Starčević dosadašnje rezultate značajno je pomjerilo u pozitivnom smjeru, ukazujući pritom i na osnovne smjernice kojima bi trebalo ići u rješavanju tih pitanja, posebno neophodnost njegovog promatranja iz različitih perspektiva,²

1 Fehim Dž. Spaho, "Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine", *Acta historico-oecologica Iugoslaviae*, 12, Zagreb, 1985, str. 21-120; Isti, "Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima", *Acta historico-oecologica Iugoslaviae*, 13, Zagreb, 1986, str. 47-86; Isti, "Skradinska nahija 1574. godine", *Acta historico-oecologica Iugoslaviae*, 16, Zagreb, 1989, str. 79-107; Isti, "Grad Sinj u turskoj vlasti", *Zbornik Cetinske krajine*, Knjiga 4, Sinj, 1989, str. 57-58.

2 Kornelija Jurin Starčević, "Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća", *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, 54/2004, Sarajevo, 2005, str. 139-167.

što iz objektivnih razloga uglavnom nije slučaj. Ma koliko taj iskorak u odnosu na dostignuti stepen istraženosti predstavlja znatan napredak, on i dalje ostavlja prostora za izvjesnu nadogradnju iz osmanske perspektive koja nudi nove spoznaje o navedenom. Raspoloživi korpus daje mogućnosti za korigiranje nekih interpretacija o velikoj pustoši srednjodalmatinskog područja tridesetih godina 16. stoljeća, koja je prema njima trajala duži vremenski period. Stoga ćemo ovdje razmatrati neka pitanja demografske naravi, ograničavajući se na prostor od Sinja i Sinjskog polja do područja Like i Udvine na sjeverozapadu, koji je u tom pogledu najproblematičniji. Vremenski okvir je također znatno uzak i on obuhvata najranije razdoblje, odnosno predstavlja pokušaj da se da slika stanja na tim prostorima u prvim godinama osmanske vladavine, u mjeri u kojoj za to trenutno postoje pretpostavke. Ovakvo prostorno i vremensko definiranje determiniraju raspoloživi izvori, kao i određeni nedostaci uočljivi u dosadašnjim istraživanjima toga prostora u spomenutom razdoblju.

Ma koliko, u odnosu na zapadne izvore, za ova pitanja bili pouzdaniji zvanični popisi osmanske administracije, ni njima ne manjka određenih nedostataka. Stoga i ovo predstavlja pokušaj nadogradnje već postojećih i prezentiranja najnovijih saznanja o demografskim prilikama u srednjodalmatinskom području.

Pitanje uspostave vlasti

Za razmatranje pitanja demografske naravi važno polazište čini definiranje granica na koje se ona odnose. Iako je literatura uglavnom to pitanje riješila, nedovoljna istraženost pojedinih izvora rezultirala je i različitim definiranjem granica do kojih se Osmansko carstvo protezalo nakon osvajačkih pohoda u području srednjodalmatinskog prostora. Premda je Hazim Šabanović obuhvatio cjelokupni prostor koji je do 1528. godine ušao pod vlast Osmanskoga carstva,³ Fehim Dž. Spaho je na osnovu izvora kojima je raspolagao taj prostor donekle suzio i definirao ga u okvirima koji ne odgovaraju povijesnoj realnosti. Prema njemu, i pored dugotrajnih osvajanja krajem 15. i početkom 16. stoljeća, u srednjodalmatinskom području do 1528. godine u cijelosti je bila osvojena samo nahija Zminje polje, dok su susjedne nahije Petrovo polje i Petrova gora bile zaposjednute tek djelomično. Prema tome, samo istočniji dijelovi Petrovog polja i Petrove gore, u području rijeke Čikole, bili su inkorporirani u teritorijalni okvir Osmanskog carstva.⁴ Preostali dijelovi sustavno su ulazili u kasnijim godinama, da bi tek 1550. godine dobili cjelovitiju sliku o navedenom prostoru. Na temelju tih izvora kretale su se i neke procjene o naseljenosti. U tom kontekstu najčešće su tretirane samo tri nahije: Zminje

3 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982, 204-216; (Od novije literature vidjeti: Bogumil Hrabak, "Ratna prošlost osmanlijskog Obrovca 1527-1683. godine", *JIC*, 1-2, str. 53-63; Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998, str. 40-76).

4 F. Dž. Spaho, "Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima", *Acta*, 1986, str. 48.

polje, Petrovo polje i Petrova gora, a korišteni izvori, barem kada je u pitanju najranije razdoblje osmanske vladavine, ne pružaju dovoljno uvjerljiv utisak koji bi znatnije odudarao od navedenih postavki.⁵ Proučavanja su se najčešće kretala na bazi kasnijih izvora i komparacija sa kasnijim stanjem, što je stvaralo utisak o značajnijoj rekolonizaciji tih prostora u naredne dvije decenije, nakon osmanskog zaposjedanja, tj. između dva popisa 1528-1550. godine, pa i poslije. Raspoloživi izvori pak govore da su osvajanja u području Dalmacije do 1528. godine bila završena i da se već tada granica protezala na sjeverozapad približno do Udbine. Višestruki su pokazatelji za takvu tvrdnju.

Već do 1530. godine u sistem vojne organizacije bile su u potpunosti inkorporirane utvrde: Udbina, Karin, Obrovac, Ostrovica, Skradin, Knin, Kličevac, Bilaj, Novigrad. Ovo predstavlja tek djelomičnu sliku jer je izvor manjkav. Moguće je da se neke od četrnaest tvrđava koje nedostaju u popisu nalaze upravo na tom prostoru. Od ukupno 31 tvrđave, koliko stoji u zbirnom prikazu, poznata su imena njih sedamnaest.⁶ To bez sumnje pretpostavlja kontrolu cjelokupnog teritorija u zaleđu navedenih granica, ali i da su Osmanlije već 1528. godine izlazili na Novigradsko more. Navod o prisustvu osmanske flote manjih brodova u okolini Zadra, pa i samom Obrovcu neposredno nakon njegovog osvajanja 1527. godine snažno potvrđuje tako što.⁷ I drugi pokazatelji, posebno brojne zabilješke o statusu pojedinih mjesta u Lici, ukazuju da je to područje ne samo u vojnom nego i društveno-ekonomskom pogledu sastavni dio Osmanskog carstva. Izuzme li se sam Klis i njegovo uže područje, nakon 1530. godine ta granica gotovo nije ni pomjerana, ili ta pomjeranja nisu bila izrazitija. Uvažavajući te činjenice, treba promatrati i pitanje demografskih kretanja. Uočene nedostatke i nelogičnosti u tom smislu već je istakla Kornelija Jurin Starčević, te su njene sumnje potpuno opravdane.⁸ No, neočekivano mali broj domaćinstava u pojedinim izvorima nije moguće u potpunosti prihvatiti kao posljedicu otpora popisivanju ili nesigurnosti na granici koja taj proces remeti. U ovom slučaju se pokazuje da je isto tako važan i način popisivanja, status stanovništva, jer i pored toga što se radi o opširnom popisu 1528. godine očigledno je da njime nisu obuhvaćena sva naselja zapadno od Sinja i Cetine.

Premda nije u potpunosti izdiferencirana i jasna administrativna podjela na lokalnom nivou, kao najniže jedinice lokalne uprave do 1530. godine javljaju se: Sonković (?), Bukovica, Cetina, Drniš, Karin, Kličevac, Kosovo, Nečven, Obrovac, Ostrovica, Petrova gora, Petrovo polje, Podgorje, Popina, Strmica,

5 Ivan Erceg, "Turska osvajanja i organizacija proizvodnje u Dalmaciji i njihov odraz na privredni život Hrvatske", *Zbornik Cetinske krajine*, Knjiga 4, Sinj, 1989, str. 9-35.

6 MMV, 540.

7 Seid M. Traljić, "Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX st.", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. XI-XII, Zadar, 1965, str. 205; B. Hrabak, "Ratna prošlost osmanlijskog Obrovca 1527-1683. godine", str. 57-61.

8 K. Jurin-Starčević, "Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća", str. 145.

Sinj, Srb, Vrh Rika, Zminje polje, Zečevo i Zrmanja.⁹ Iako predstavlja osnovu za kasniju podjelu, ovu možemo prihvatiti samo kao uvjetnu i privremenu. Naime, teško jedno naseljeno mjesto može biti zasebna i zaokružena administrativna cjelina. Prema prvim izvorima imamo slučajeva u kojima npr. sam Drniš čini nahiju sa još dva pusta sela iako zapravo pripada Petrovom polju. Slično je i sa Kninom, koji je zasebno upisan, pa i Srbom, koji predstavlja jedino naseljeno mjesto istoimene nahije, te Strmicom, koju čini sama Strmica. Ona se kao zasebna nahija ne spominje nigdje, nego u skupini sa Popinom i Plavnom. To svakako govori o još nedovoljno zaokruženom sistemu lokalne uprave, barem kada su nahije u pitanju, i time otežava praćenje tih prostora pojedinačno. Stoga u tim pokušajima navedene podatke treba uzimati s oprezom barem 1530. godine.

Za pitanje uspostave osmanske vlasti na ovom području važno je napomenuti da je već prvim popisima obuhvaćeno i područje Like, istina gotovo potpuno pusto, kao *"nahija Lika der dar-ul-harb"*.¹⁰ Premda se u literaturi,¹¹ a povremeno i u izvorima na osnovu kojih je u literaturu i uneseno,¹² ističe da je 1530. godine ona pusta, očigledna je djelomična naseljenost i ličkog kraja.¹³ Evidentirano je 15 staništa, istina ne intenzivnije naseljenosti, i to u statusu mezri i čifluka. Stoga se teško složiti s navodom o potpunoj pustoši Like iako se ona ne spominje u popisu 1550. godine. Izostanak iz popisa treba tražiti i u drugim razlozima. U svakom slučaju, ne isključujemo ni takvu opciju, premda se doima pomalo nelogičnim da Lika 1528. godine bude barem djelomično naseljena, a dvadesetak godina poslije (1550), kada su vlast i prilike znatno stabilnije, pa i završen proces (re)kolonizacije, potpuno pusta. To ne odgovara određenim zakonitostima na granici niti politici koju je Osmansko carstvo vodilo u osvojenim područjima. Iskustva u nekim drugim slučajevima govore da je to područje moglo biti dodijeljeno kao druga vrsta nadarbina, zakup ili u drugačijem statusu, usljed čega nije unesen opširni popis 1550., što se već nazire 1528. godine. Jednostavno, mogla je biti obuhvaćena nekim drugim popisom ili u nekom drugom statusu koji ne podrazumijeva unos u taj defter. Takvu pretpostavku podupire i izostanak nekih varoških naselja koja sasvim sigurno postoje već 1530., a 1550. godine ih ne nalazimo.

Broj i rasprostranjenost naselja

Koliko je poznato iz dostupnih izvora, već 1530. godine srednjodalmatinsko područje, dakle sinjsko-lički prostor, brojalo je oko 300 registriranih naseljenih mjesta u različitim statusima, varoš, selo, mezra i čifluk.¹⁴ Ovaj

9 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 205-212; TD, 157.

10 TD, 157; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 212.

11 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 212.

12 TD, 157; MMV, 540.

13 TD, 157.

14 TD, 157; MMV, 540.

broj predstavlja ekonomske cjeline kako su u izvorima navođene, premda se ponekad u jednoj cjelini navode dva ili tri naseljena mjesta. U tom slučaju njihov broj bio bi i nešto veći. I na taj djelomično reduciran način registrirano je 236 naselja u statusu sela različitog demografskog potencijala. Broj registriranih pustih sela ne ukazuje pak na veliku devastaciju ili devastaciju širokog prostora, kako se pretpostavljalo ili pak sudilo na osnovu nekih izvještaja s mletačkog područja, pa i osmanskih izvora. Dvadeset pustih sela i 116 mezri, koje ne znače nužno nekadašnje selo, odudaraju od uobičajenih predodžbi o demografskim prilikama toga područja. Sudeći barem prema ovim podacima i odnosu, kada su sela u pitanju, procent opustjelih registriranih sela ne dostiže 10%. I pod pretpostavkom da su svaki pusti čifluk i mezra bili nekadašnje selo, značilo bi da se stepen opustošenosti kretao oko 30%.

Ovoliki broj naseljenih sela znatno nadilazi onaj broj koji je nastao na osnovu uhodarskih i špijunskih izvještaja 1572. godine,¹⁵ kada je broj sela u odnosu na broj neposredno poslije osvajanja trebao biti veći, ako ništa drugo onda barem zbog toga što je izvjestan broj mezri dobio status sela, ali možda i zbog nastanka novih naselja. Treba računati i na to da se jedan broj naselja koja su prvobitno popisivana zajednički vremenom osamostalio. Opće je poznato da je sredinom 16. stoljeća demografski rast bio izrazit, i da se barem kao u popisima pojavljuju nova naseljena mjesta. Pretpostavimo li da su samo već postojeća naselja (uključujući sela, mezre i čifluke) do tada bila sela, onda je izvještaj daleko od postojećeg i stvarnog stanja na terenu. Može se kazati da je po broju naseljenih mjesta o kojima govori tek polovično pouzdan.

U cilju boljeg uvida u stanje želimo istaći rasprostranjenost naselja prema stanju iz 1530. godine, po oblastima kojima gravitiraju i koja predstavljaju teritorijalnu i lokalnu podjelu. Taj raspored, barem kako to izvori navode, kretao se približno: Sonković (?) 4, Bukovica 11, Karin 9, Kličevac 15, Kosovo 23, Nečven 9, Obrovac 6, Ostrovica 43, Petrova gora 19, Petrovo polje 15, Plavna 4, Podgorje 9, Popina 16, Sinj 45, Vrh Rika 4, Zminje polje 11, Zčevo 11, Zrmanja 30.¹⁶ Ovim prikazom nisu obuhvaćena neka pojedinačna naselja koja su u izvorima zasebno bilježena ili pak manji broj onih čija pripadnost nije naglašena. Opći je utisak da usitnjenost lokalne teritorijalne podjele ponekad za posljednicu ima veoma mali broj naselja u nahijama.

Demografski potencijal nahija

Premda broj domaćinstava i demografska struktura nisu nužno uvjetovani brojem naselja jednog područja, u ovom slučaju primjetna je djelomična korelacija. Promatrano samo sa stanovišta broja domaćinstava, najnaseljenije

15 K. Jurin-Starčević, "Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća", str. 151.

16 TD, 157; MMV, 540.

su bile nahije Kosovo (527), Ostrovica (461) Petrova gora (244), Petrovo polje (518), Sinj (581) i Zminje polje (478).¹⁷ Za potpunije razumijevanje demografskih prilika ovdje je, tek usporedbe radi, dobro napomenuti i nekoliko podataka iz kasnijih razdoblja. Naime, popis iz 1550. godine pokazuje da su neke ključne nahije ovog područja imale sljedeća kretanja: Petrovo polje 295, Zminje polje 225 i Petrova gora 335 domaćinstava.¹⁸ Ovo ukazuje da, bez obzira na to što se radi o opširnom popisu, on tek djelomično odražava stvarno stanje na terenu. Kada se za usporedbu uzme stanje iz 1604. godine, čiji karakter popisivanja je nešto drugačiji od 1550. godine, onda se dobije utisak o umjerenijim i logičnijim kretanjima. Moglo bi se reći da izuzetak u tome smislu predstavlja jedino Petrova gora, koja je 1604. godine imala 782 domaćinstva, što je predstavljalo više nego trostruko povećanje. U drugim nahijama stanje se nije mijenjalo ni približno takvom dinamikom. To je naročito evidentno u slučaju Sinja i Cetine (870) i Petrovog polja (595) kao najnaseljenijim nahijama. S druge strane, znatne oscilacije evidentne su u nahiji Zminje polje i Kosovo, gdje je 1604. godine primjetan pad na 286-334 domaćinstva.¹⁹ Premda uzroci takvih oscilacija mogu biti višestruki, na primjeru ovih dviju nahija ipak se čini da je u pitanju administrativna nedosljednost i da su, budući da se radi o susjednim nahijama, moguće, sela jedne pripisana njima susjednim nahijama. Tek detaljnija analiza i usporedba tih sela 1530. i 1604. godine mogla bi potvrditi ili odbaciti takvu pretpostavku. No, treba svakako prije svega računati i na izvjesna pomjeranja stanovništva u vrijeme stabilizacije unutar prostora tih nekoliko susjednih nahija gdje su te promjene izrazitije. One snažno podupiru promišljanja da se stanovništvo ili pak njegov jedan dio ipak barem privremeno zbililo na navedeni prostor a kasnije odlazilo u pojedina okolna područja. To posebno važi za nahije Kosovo, Petrovo polje i Petrovu Goru. Kako drugačije objasniti izraziti pad broja domaćinstava u pojedinim nahijama, a neočekivano veliki rast odmah u njihovom bližem susjedstvu. Posebno je indikativan naprijed spomenuti slučaj Petrove gore u kojoj se broj domaćinstava do kraja 16. stoljeća više nego utrostručio. Pored pomjeranja granica nahije, izgleda da je i jedan broj stanovništva pomjeren u južnije područje.

Okosnicu naseljenosti cjelokupnog srednjodalmatinskog područja već tridesetih godina 16. stoljeća činio je međuprostor Sinj, Drniš i Knin. Samo u nahijama koje su se protezale na toj relaciji (Kosovo, Petrova gora, Petrovo polje i Zminje polje) živjelo je 42,3% domaćinstava. Još su dva područja koja se po svojoj naseljenosti odnosno koncentraciji stanovništva izdvajaju, i to područje Ostrovice, zatim potez Sinj - Vrh Rika. Njihov udio u demografskom potencijalu toga kraja iznosio je oko 25%.

17 Isto.

18 K. Jurin-Starčević, "Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća" str. 145.

19 Isto, str. 148.

Veličina naselja

Teško je ustanoviti kriterij kojim bi se klasificirala naselja u pogledu njihove veličine, ili pak odrediti neke granice koje bi omogućavale adekvatno vrednovanje i kompariranje. Ipak se čini da je navedena koncentracija stanovništva po pojedinim područjima determinirala veličinu naselja. Na prostorima veće koncentracije uočljiva je ponekad pojava seoskih naselja sa respektabilnim brojem domaćinstava. Ovdje ćemo najprije istaći neka najmnogoljudnija naselja na tome prostoru prema stanju iz 1530. godine, koja po svojoj brojnosti zaslužuju pažnju, i to na sljedećim područjima: Zminje polje: *Hmuć sa Cvrljevo* (99), *Protok* (35), *Dobrić* (34), *Bidnić* (96), *Ogorje* (62), *G. i D. Izbelica* (68); Petrovo polje: *Ljubičina* (53), *Gračac* (74), *Suhovare* (44), *Bračević* (39), *Siveriči* (49), *Biočić* (50), *Otavica* (57), *Miočić* (30); Kosovo: *Netuka* (55), *Kosovo* (31), *Čelice* (71), *Orlić sa Skoračić* (61), *Štrukavice* (35); Sinj - Cetina: *V. Lučane sa Lukare i Zagobrdicom* (76), *Ruda* (59), *Bitelić* (58), *Košutić* (48), *Gala-Gljev* (60); Ostrovica: *G. i D. Mirani* (32), *Vrbljani* (31), *Sređani sa Grba* (36), *Dobropoljci sa Viloševo* (34) i *Petrova Gora: Nevest i Cera* (36) *Vitani* (31). Koliko je ovakva pojava izraz prirodnog toka stvari i njihovog ekonomskog razvitka usljed povoljnijih privrednih prilika a koliko posljedica zbivanja na granici, teško je eksplicitno tvrditi. No čini se da udio i utjecaj prilika na granici ipak nije zanemariv i da je, pored drugih faktora koji su na to mogli utjecati, do takve koncentracije došlo i pod određenim pritiskom pograničnog susjedstva.

Ma kako bio određen kriterij klasifikacije, on je relativan. Stoga će se on kretati isključivo u okviru stanja na definiranom području i međusobnim odnosima naselja u njemu. No, kod kasnijih vredovanja i eventualne komparacije s nekim udaljenijim prostorima nužno je voditi računa i o drugim faktorima, prije svega geografske, strategijske i privredne naravi. Naprijed izrečenu konstataciju o koncentraciji stanovništva na Sinj, Drniš, Knin potvrđuje i činjenica da su najveća sela upravo na tom prostoru, dakle u nahijama Petrovo polje, Kosovo, Zminje polje. Uz ova područja u tom pogledu možda bi se moglo dodati i Podgorje.

Promatrano sa stanovišta veličine sela, odnosno broja domaćinstava, seoska naselja su najveća u Zminjem i Petrovom polju. Koncentracija stanovništva u njima je iznad uobičajenog prosjeka za srednjodalmatinsko područje. Prosječan broj domaćinstava po naseljenom mjestu u Zminjem Polju iznosio je za to vrijeme gotovo nevjerovatna 43 domaćinstva po naselju. Premda broj naseljenih mjesta nije veliki, svega 11, čak šest ih je sa 35 i više domaćinstava. Slično je i sa Petrovim poljem, za koje se može kazati da ima velika sela koja u prosjeku imaju 34 domaćinstva po naselju. Najmanja sela toga područja bila su *Badanj* (17) i *Lišnjak* (7). Ostala najčešće prelaze 30 domaćinstava, a neka kao *Gradac* dostižu i preko 70. Nešto veću brojnost zadržavaju i naselja *Kosova*,

23 domaćinstva po naseljenom mjestu, zatim Podgorje 19. Naselja na području Sinja, Petrove gore i Ostrovice malo su razuđenija, manja i brojnija, izraženo prosječnim brojem po 12-13 domaćinstava. Ako promatramo opću prosječnu veličinu naselja na cjelokupnom prostoru, tada se dolazi do 14 domaćinstava po naseljenom mjestu. Čini se da ovakvo stanje ne odudara bitnije od općih prilika u drugim područjima, posebno onim koja se smatraju pasivnijim.

Oko 61% naseljenih mjesta u srednjodalmatinskom području su mala sela koja ne prelaze broj od 10 domaćinstava. Ostatak od 39% činila su naselja od 10 i više kuća. Ma kako se činilo da je to nedostavno za ocjenu dovoljne naseljenosti pojedinih sela, mora se voditi računa i promatrati to u kontekstu vremena koje nije obilovalo naseljima s velikim brojem domaćinstava. Navedeno daje dovoljno pokazatelja za tvrdnju da taj prostor početkom 16. stoljeća ipak nije upražnjen u mjeri u kojoj se uglavnom pretpostavljalo.

Ono što se svakako mora imati na umu pri bilo kakvoj analizi jeste da su to, ako ne prvi, onda svakako među prvim popisima osmanske administracije na ovom dijelu dalmatinskog područja. Tek usporedbe radi, svi popisi Bosanskog sandžaka do 1530. godine davali su vrlo blijedu demografsku sliku prostora pod osmanskom vlašću. To govori da kod prvih popisa ipak treba računati i na jedan broj domaćinstava koja, iz različitih razloga, nisu obuhvaćena popisom, usljed načina popisivanja, trenutne politike, statusa stanovništva, ili jednostavno nedostataka i propusta sistema popisivanja. I pored svih tih mogućih nedostataka, na prostoru o kojemu je ovdje riječ, dakle približno Sinj - Udbina (Lika), registrirano je 4.220 domaćinstava.²⁰ Ovdje bi slobodno mogli kazati međuprostor Cetina - Zrmanja jer je udio područja zapadno od Zrmanje gotovo simboličan. Usporedba sa stanjem na istom području nepuno stoljeće kasnije, barem prema pokazateljima do kojih se došlo na istoj vrsti izvora, ne daje utisak ekstremnih pojava. Ako je, kako to rezultat već spomenutog istraživanja ukazuje, početkom 17. stoljeća na tom prostoru ubilježeno 6.631 domaćinstvo,²¹ onda se ta razlika doima kao umjeren i prirodan proces, a ne neka ekstremna demografska promjena čije uzroke treba tražiti isključivo u kolonizaciji nakon 1530. godine. Ukoliko je pak takvih pojava kao rezultat osmanskog zaposjedanja bilo, moglo bi se reći da je u dobroj mjeri do toga vremena ona već završena. Usporedba broja domaćinstava početkom 16. i 17. stoljeća govori da je već 1530. godine taj procent iznosio 63,6% domaćinstava u odnosu na 1604. godinu. Sve navedeno potvrđuje nepouzdanost nekih, doduše kasnijih izvora, kao što je izvještaj španske ambasade u Veneciji dostavljen španskom vladaru 23. marta 1560. godine da se putem obavještajnih izvora

20 Ovaj broj podrazumijeva samo domaćinstva, ne i neoženjene (mucered) koji se mogu smatrati potencijalnim samostalnim domaćinstvima. Njihov broj tih godina iznosio je nešto manje od stotinu.

21 K. Jurin-Starčević, "Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća", str. 151.

doznaje kako se u područje Like i Krbave doseljava "više od 15.000 turskih obitelji", kao i jedan drugi sličan izvještaj na osnovu dojava iz Zadra da "...je na granici Zadra, doseljeno osam tisuća turskih obitelji, a očekuje se još četiri tisuće..."²² Očigledno je da su ovi navodi, kao i oni o odvođenju velikog broja stanovništva u zarobljeništvo, u funkciji psihološkog alarmiranja zapada kako bi se izdještovala neka vrsta pomoći i više pažnje prema tome području. To s druge strane nalaže opreznost i strožiji kritički pristup prema njima. Bez obzira na sve navode što ih pojedini izvori koji govore o velikim migracionim talasima u pravcu srednjodalmatinskog područja nude, usporedbe stanja tridesetih godina sa rezultatima demografskih kretanja početkom 17. stoljeća govore da oni ne mogu dobiti svoju potvrdu u izvorima koje smo koristili. Na osnovu toga moguće je zaključiti da barem poslije 1530. godine srednjodalmatinski prostor, ako i jeste bio izložen migracionim talasima, onda to nije u tako drastičnoj mjeri kao što se stiče utisak na osnovu spomenutih izvještaja. On je, sve su prilike, bio usmjeren na područje Like ili pak na rubna područja naprijed spomenutih nahija. Nema nijednog pokazatelja koji bi mogao ići u prilog tim izvještajima, odnosno onome što oni nude. Ako je cjelokupna masa stanovništva na tom prostoru, nakon završetka migracionih procesa, iznosila tek nešto više od 6,5 hiljada domova, onda vidimo koliko su oni daleko od realnog. U nekoj historiografskoj literaturi nerijetko se naseljavanje Vlaha pripisuje isključivo osmanskome zaposjedanju toga prostora i njihovoj politici te potrebom popunjavanja krajeva opustjelih dolaskom pod osmansku upravu. No, pri takvoj ocjeni mora se voditi računa da je to proces koji je započeo znatno ranije i da je nešto intenzivniji od kraja 14. i evidentan kroz cijelo 15. stoljeće.²³

Naprijed navedene demografske podatke treba promatrati i u kontekstu općih demografskih prilika u Bosanskom sandžaku, kojemu je navedeno područje u to vrijeme pripadalo. Ako se mogu smatrati pouzdanim demografske procjene u dosadašnjim istraživanjima koje govore da su na prostoru Bosanskog sandžaka 1528-30. godine bila registrirana 36.554 domaćinstva,²⁴ udio dalmatinskog prostora o kojemu je ovdje riječ iznosi oko 12%. S obzirom na teritorij koji je ovaj sandžak obuhvatao navedenih godina, to se čini realnim, i dakako potvrđuje nepouzdanost izvještaja o velikim migracionim talasima koji su se iz unutrašnjosti kretali ka primorskim područjima. Oni su upitni čak i pod pretpostavkom da se taj talas pored Bosanskog podijeli i na Hercegovački sandžak.

22 Mirjana Polić-Bobić, "Dva izvještaja o naseljavanju muslimana u Liku i Krbavu", *Radovi, Institut za hrvatsku povijest*, vol. 24. Zagreb, 1991, str. 207-209.

23 Bogumil Hrabak, Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI veku, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, str. 67-87.

24 Omer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, 1953-54, str. 237.

Varoška naselja

Nakon osvrta na seoska naselja i opća demografska kretanja, da kažemo još nešto i o gradskim naseljima jer ni tu nisu iscrpljene mogućnosti u mjeri u kojoj to pružaju izvori. Broj i stepen razvitka naselja varoškog tipa prije uspostave osmanske vlasti nije poznat. Pitanja ove vrste očigledno će trebati sagledati i na osnovu drugih izvora. Nemogućnost da se ponekad dođe do odgovora zbog nedostatka pokazatelja često je objašnjavana bijegom stanovništva ili njegovim povlačenjem najčešće u krajeve pod mletačkom vlašću. U postojećoj literaturi nastaloj na izvorima osmanske provenijencije kao jedino naselje u statusu varoši 1528. spominje se Obrovac.²⁵ Premda ni mletački izvještaj iz 1532. godine ne govori o naseljenosti ili nenaseljenosti, Seid M. Traljić je pretpostavio da bi Drniš u to vrijeme mogao biti naseljen.²⁶

Bijegom stanovništva objašnjen je i izostanak popisanog stanovništva u varoši Sinj 1530. pa i u popisima 1550. godine.²⁷ Seriozniji uvid u izvore pak potvrđuje veći broj naselja te vrste i registrirano je šest varoši, i to: Drniš, Knin, Nečven, Obrovac, Sinj i Vrh Rika. Stanovništvo Sinja se dakle nije razbježalo, ili ako je to učinilo već se jedan njegov dio vratio do 1530. godine. U svakom slučaju, varoš Sinj, bez obzira na posljedice koje su prouzročila osvajanja, bila je naseljena znatno ranije u odnosu na određene historiografske pretpostavke. Bez obzira na ta saznanja, ovi pokazatelji ne odaju utisak da su naselja varoškog ili nekog drugog gradskog tipa bila znatno brojnija i razvijenija. Ovakva pretpostavka zasniva se na praksi u Bosni gdje su se varoška područja zahvaćena depopulacijom veoma brzo oporavljala. Jer, interes države ni u kom slučaju nisu prazna i napuštena naselja niti prostori.

Podaci o varoškim naseljima iz 1550. godine pokazuju da ni broj varoši registriran tom prilikom nije kompletan i da su ona povremeno izostajala iz popisa, što je sasvim izvjesno. U statusu varoši 1550. godine spominju se: Gračac, Vrana, Nadin, Ostrovica, dok su varoši Drniš, Knin, Nečven, Obrovac, Sinj i Vrh Rika tim popisom izostavljene.

Pokazatelji o ovim varošima su prilično oskudni jer se radi samo o sumarnim podacima. Oni nam izuzev konfesionalne strukture ne pružaju mogući uvid o porijeklu stanovništva, barem ne u mjeri u kojoj to omogućuju za neka druga područja i mjesta. Detaljnije podatke imamo samo za varoš Obrovac iz kojih vidimo da je u njoj bilo naseljeno 5 domaćinstava (nemuslimanskih), s knezom Mikulom Blažićem na čelu.²⁸ Od ostalih varoši spominju se sljedeće sa navedenom strukturom:

25 F. Dž. Spaho, "Neke karakteristike razvitka varoških naselja u Kliškom sandžaku u XVI i XVII stoljeću", *POF* 38/1988, Sarajevo, 1989, str. 243.

26 S. M. Traljić, "Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća", *Radovi JAZU u Zadru*, Zadar, 1972, str. 395.

27 F. Dž. Spaho, "Grad Sinj u Turskoj vlasti", str. 57-58.

28 TD, 157.

Varoš	Muslimani	Neoženjeni	Nemuslimani	Ukupno ²⁹
Nečven	8	3	17	25
Sinj	14	5	20	34
Drniš	14	2	16	30
Knin	8	0	2	10
Vrh Rika	5	1	0	5

Posljedice uspostave osmanske vlasti na srednjodalmatinskom prostoru kada je starosjedilačko stanovništvo varoši u pitanju izraženije su u Kninu i Vrhu Riki (Vrliki). Barem prema podacima raspoloživih izvora tu je došlo do pomjeranja stanovništva, jer su u navedeno vrijeme u Kninu registrirana samo dva nemuslimanska domaćinstva a u Vrliki niti jedno.³⁰ Ostale varoši su uglavnom zadržale pretežno nemuslimanski karakter, no s evidentnijim tendencijama koncentriranja muslimana u varoške sredine. Varoška naselja nisu dosegla stepen razvitka koji bi ih izdvajao po razvijenosti od nekih seoskih naseljenih mjesta. Očigledno je takav status rezultat fizionomije naselja nastalih kao podgrađa tvrđava a ne stepena njihovog razvitka.

Navedeno pokazuje ispravnom pretpostavku Seida M. Traljića da je Drniš 1532. godine bio naseljen. To su nagovještavali mletački izvori koji su govorili o građevinskim radovima Murat vojvode u samom Drnišu.³¹

Budući da se navedeno bazira na sumarnim pokazateljima, na osnovu raspoloživog nije moguće kazati ništa više izuzev ove grube podjele da se radi o muslimanskom ili nemuslimanskom stanovništvu varoši. U nedostatku toga nije moguće reći da li je možda riječ o stanovništvu doseljenom izvan dalmatinskog podneblja ili zatečenom stanovništvu toga područja koje je možda u međuvremenu prihvatilo islam. Opširni defteri nam to omogućuju znatno više, ističući ponekad i mjesto iz kojeg neko dolazi.

Pusti krajevi

Iz navedenih izvora očitava se jasnije i stanje na granici, kao i područja intenzivnijih sukoba. Ono se temelji na spominjanju pustih, nenaseljenih i neobrađenih površina za koje se povremeno daju pojašnjenja razloga takvog stanja. Shodno tome, posljedice konfrontacija dvaju svjetova, osmanskog i mletačkog, reflektirale su se na tri pravca (Sinj, Ostrovica i Lika). Ako je broj pustih mezri, koje su, po pretpostavci nekadašnja selišta, dovoljan pokazatelj

29 Iako su odvojeno navedeni, neoženjeni nisu ulazili u ukupan zbir jer u trenutku popisa nisu predstavljali samostalna domaćinstva.

30 MMV, 540.

31 S. M. Traljić, "Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća", str. 395.

za procjenu stanja, onda su te konfrontacije najizrazitije bile u području Sinja i Ostrovice, dok je Lika i pored evidentno slabe naseljenosti imala znatno manji broj pustih jedinica. To bi pretpostavljalo da ovo područje nije ni bilo značajnije naseljeno, barem u navedeno vrijeme, ili ne u onoj mjeri u kojoj su to područja u Dalmaciji. Ipak, znatan broj napomena naglašava kako neke mezre u Lici nije moguće obrađivati usljed neprijateljske djelatnosti i opasnosti.

Neka novija istraživanja upućuju na to da Krbavska bitka nije osnovni razlog pustoši toga područja. Migracioni procesi evidentni su znatno prije Krbavske bitke, a njihov uzrok ne može se posmatrati odvojeno od povremenih upada na područje Like i odraza na ekonomska kretanja, prije svega poremećaje trgovačkih tokova kao važne privredne aktivnost.³² On je prema nekim pokazateljima dosta izražen u drugoj polovini 15. stoljeća, ali je vrhunac dosegao 1471. godine.³³ Sve posljedice tih sučeljavanja u područjima dodira najočitije ilustrira činjenica da je većina pustih selišta (mezri) pripadala nahijama Sinj (38) Ostrovice (34) i Lika (15). Što se tiče sinjskog kraja, očigledno je to posljedica svakodnevnih sukoba oko Klisa. To ukazuje na to da je neuralgična tačka sukoba bila na tom prostoru i da su težnje osvajanja Klisa s jedne i odbrambeni naponi s druge strane proizvodili takav rezultat.

Nestabilnost i nesigurnost na graničnim područjima reflektira se i kroz povremene napomene uz neka ubilježena lica uz čije ime stoji *”zarobljen od nevjernika”*. Takve slučajeve moguće je sresti u mjestima Netuka, Čelice, Krčić (Kosovo), Staro Bilina (Ostrovice). Nema jasnijih pokazatelja da li je to posljedica upada s mletačke strane ili učešća mjesnog stanovništva u eventualnim pohodima na mletački teritorij. No čini se izvjesnijim ovo drugo jer Kosovo je isuviše u unutrašnjosti da bi to mogla biti posljedica upada.

Razloge nepotpune demografske slike treba tražiti i u tome što očigledno neka domaćinstva još uvijek nisu obuhvaćena popisom, odnosno nisu u rajin-skom statusu, dakle ona domaćinstva koja nisu plaćala ušrove. To nisu samo stočarske grupe, nego i domaćinstva koja su plaćala mukatu, tj. porez su plaćali paušalno – odsjekom, a ne ušur od poljoprivrednih proizvoda. Razlog takvog oporezivanja je nesigurnost i nestabilnost u pojedinim krajevima. Proces ukidanja takvog načina oporezivanja je u nekim mjestima evidentan i za pojedina naseljena mjesta to izričito stoji, kao npr. za mezru Poljice (Lika): *”Spomenuti su i ranije stanovali na navedenoj mezri ali im je sada mukata ukinuta i na osnovu carske zapovijedi oni su popisani kao raja. Tako je uvedeno u novi defter s tim da plaćaju ušrove i resmove.”*³⁴ Napomena identičnog ili sličnog sadržaja ima još, i za one koji su ranije bili upisani kao nomadi. U tom smislu posebno je interesantno objašnjenje za mezre na području Zrmanje: Privir, Ko-

32 Mr. Lovorka Čoralić, *”Iseljavanja sa senjsko-modruškog područja na zapadnojadransku obalu (XV. do XVII. st.)” Krbavska bitka i njezine posljedice*, Zagreb, 1997, str. 192.

33 Isto, 202.

34 TD, 157.

ritnik, Popova polica i Modrina. ”Osobe popisane u četiri navedene mezre još ih ne obrađuju, nego samo napasaju stoku, pa im je sada nametnuta izvjesna količina pristojbe na ispašu (resm-i otlaka). Kada se kasnije ukaže mogućnost za obradu neka onda plaćaju ušrove i druge pristojbe.”³⁵

Za razumijevanje prilika i njihovu što jasniju predodžbu veoma su značajne napomene za neka ranije naseljena mjesta ili obradiva zemljišta u području Ostrovice. ”...Spomenute mezre vežu za neprijateljsku zemlju (dar-ul-harb) i na opasnom su mjestu. Zbog toga se još ne obrađuju pa su ostavljene i od ranije napuštene (hali), tako da kada se budu obrađivale neka daju ušrove i resmove.”³⁶

DEMOGRAFSKE PRILIKE U SREDNJODALMATINSKOM ZALEĐU POČETKOM 16. STOLJEĆA

Sažetak

Ovaj rad predstavlja pokušaj kojim se žele dati neke nove naznake koje će pomoći cjelovitijem sagledavanju demografskih prilika u srednjodalmatinskom zaleđu, okvirno između tokova Cetine i Zrmanje. Premda razmatranja ponekad izlaze iz toga prostornog okvira i povremeno obuhvataju i područje Like, glavnina podataka odnosi se na njihovo međurječje.

Rezultat do kojeg se došlo na temelju kompariranja nekih drugih izvora na kojima se temelje određene postavke, pa čak i one nastale na izvorima osmanske provenijencije, pokazuju znatno više naseljenosti neposredno nakon uspostave osmanske vlasti nego što to pokazuju uobičajena zapažanja ustanovljena u historiografskoj literaturi. Blijeda slika naseljenosti tridesetih godina, pa i sredinom 16. stoljeća, nije samo posljedica stvarne prorijedenosti stanovništva u mjeri u kojoj se stiče prvobitni utisak, nego i posljedica manjkavosti i nedostataka pojedinih izvora koji bi u cijelosti odražavali stvarno stanje na terenu, kao i nedovoljnog stepena njihove istraženosti. To se potvrđuje ne samo u slučaju seoskih nego i naselja varošskog tipa. S druge strane, sučeljavanje ovih sa nekim drugim izvorima pokazuje izvjesna pretjerivanja, posebno nekih izvještaja koji govore o pitanjima te naravi. Njihov sadržaj nerijetko se u znatnoj mjeri udaljivao od povijesne realnosti.

Kompariranje stanja s početka dvaju stoljeća, 16. i 17. (1530. i 1604. godine), ne može potvrditi da su se u navedenom vremenskom okviru na tom

³⁵ TD, 157.

³⁶ TD, 157.

prostoru događale tako krupne demografske promjene. To barem ne mogu potvrditi izvori korišteni u ovome radu. Na temelju tih podataka i usporedbi, cjelokupni proces demografskog rasta doima se kao prirodan tok koji u sebi sadržava više elemente prirodnog priraštaja negoli demografsku promjenu nastalu kao posljedica velikih migracionih procesa. On se nekako po inerciji uvijek pripisivao velikim talasima kolonizacije koji su nastupali nakon osmanskog zaposjedanja toga prostora. Nameće se dojam da je znatan broj Vlaha na tim prostorima došao ranije i da je tu zapravo i zatečen.

DEMOGRAPHIC CIRCUMSTANCES IN THE MID-DALMATIAN HINTERLAND IN THE EARLY 16TH CENTURY

Summary

This paper is an attempt wishing to give some new indications which will help perceive a more complete demographic situation in the mid-Dalmatian hinterland, roughly between the Cetina and Zrmanja rivers. Although the study sometimes goes beyond that spatial frame and occasionally covers the Lika area as well, the main body of information refers to the area between these two rivers.

The result reached by comparison of some other sources on which some other postulates are based, even those created on the Ottoman origins, indicate a significantly higher population density immediately upon the establishment of the Ottoman rule than shown by the common observations established in historiographic literature. A pale image of population density in the thirties, and even in the middle, of the 16th century is not only a result of the actual thinning of population as the first impression shows, but also of the incompleteness and absence of some sources which would fully reflect the actual state in the field, as well as of the insufficient degree of their exploration. This is confirmed not only in the case of rural but of urban settlements as well. On the other hand, comparison of these with some other sources discloses certain exaggerations, especially in some reports dealing with the issues of this nature. Their content often departed significantly from the historical reality.

The comparison of the states at the beginning of the two centuries, the 16th and 17th (1530 and 1604), cannot confirm big demographic changes to have taken place in that area in the given time period. At least this cannot be confirmed by the sources used in this study. On the basis of this information and comparison, the overall process of the demographic growth makes an impression of a natural course containing the elements of a natural growth rather

than a demographic change produced as a consequence of great migration processes. Somehow by inertia, it was always attributed to big colonisation waves following the Ottomans' occupation of the area. An impression imposes itself that a considerable number of Vlachs had come to those parts earlier and they were actually found there.